

music and make it more popular, and to the Arabic-speaking Jews. The singer plays a deliberative, cultural, and educational (and among others – sex-educational) role, and also creates a modern and positive image of Mizrahi music for the Western world and the same of the Western culture for the youth of closed Palestinian communities. Whereas the reaction towards Dana International shown by traditional Middle East social leaders stays predictably negative and hostile, Swedenburg's article shows the reader how a different freedom of choice and self-expression can be understood and reached. Maybe the interaction of cultures, as the authors of this book's introduction have noticed, is after all the only way to preserve one's own culture.

The *The Routledge Handbook of Contemporary Jewish Cultures* is not only an interesting collection and not simply a reader on contemporary social and academic movements concerning Jewish studies worldwide – it is also a useful example, if not a methodological pattern to use while seeking for answers to questions of national identity and communities building. This is true especially for scholarly circles in the new-constructed post-colonial countries, where the space of definitions and images of folklore, community and private life, self-identity and opinions on history in the international context are only beginning to be built.

Oleksandra Uralova

LEAH HOCHMAN   **The Ugliness of Moses Mendelssohn. Aesthetics,
Religion, and Morality in the Eighteenth Century.**

London: Routledge, 2014. 210 p.

ISBN 978-1317669975

Конфлікт моральної й естетичної свідомості є однією з актуальних філософських проблем, що має тривалу історію обговорення у творах Платона, Канта, Гегеля, Шопенгауера, Кіркегора, Ніцше, Шелера, Голосовкера та інших. Суть цього конфлікту полягає в драматичності людського вибору між моральним учинком та естетичною насолодою. З одного боку, етичні вимоги, котрі людина обирає як життєві орієнтири, реалізуються у формі морального самопримусу – на відміну від естетичних уподобань, що виникають довільно й невимушено. З іншого боку, колективні естетичні уявлення формують канон естетичних цінностей, характерних для певного суспільства чи, ширше, певної історичної доби. Цей канон привабливого чи відрозливого потужно впливає на світогляд окремої особи. Як ідеологічний продукт, естетичні цінності, прийняті в суспільстві, не тільки кшталтують індивідуальний смак людини, але й можуть конфліктувати з універсальними моральними принципами¹. Ця супереч-

---

¹ Див.: Валерій Жулай, “Особливості діалогічного відношення в естетичній сфері (Тут-присутність як екзистенційний досвід і естетична форма)”, у Віталій Даренський та ін., *Диалог sub specie ethicae* (Київ: Парапан, 2011), 233–252.

ність етичної норми й естетичного судження і донині динамізує філософський пошук моральної естетики.

Чи можна опиратися естетиці як ідеології на засадах особистого морально-го вибору? На це питання відповідає видана 2014 року монографія *The Ugliness of Moses Mendelssohn. Aesthetics, Religion, and Morality in the Eighteenth Century*. Її авторка Ліа Гокман (Leah Hochman) досліджує світоглядні трансформації європейського суспільства в XVIII ст., зокрема вплив єврейсько-німецького мислителя Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn) на формування деестетизованого розуміння моралі. Він змусив суспільство переглянути традиційні стандарти краси й потворності, підваживши популярні в XVIII ст. уявлення про красу як утілення блага й потворність як утілення зла. Ба більше: життєпис цього мислителя – мало не перша історія європейського єврея, котрий здобув визнання в неєврейському середовищі, пройшовши шлях від «некрасивого» маргінала до «притягальної» інтелектуальної знаменитості.

Мозес бен Менахем Мендель, або Мендельсон, народився в місті Дессау 1729 р.² У дитинстві він вирізнявся винятковими здібностями й неабиякою наполегливістю. Завдяки своєму батькові, переписувачу священних книг Менахемові Мендлю, хлопчик отримав повну єврейську освіту, що передбачала відмінне знання Талмуда й Біблії. Чотирнадцяти років Мендельсон поїхав до Берліна, де під керівництвом єврейських учителів, зокрема Давида Гіршеля Френкеля, здобув ґрунтовну світську освіту. Тоді він уперше поставив собі питання, чи релевантна юдейській вірі юдейська релігійна практика. Знайшовши роботу в заможного торговця шовком, Мендельсон спочатку став його бухгалтером, а згодом – діловим компаньйоном. Утім, успіху в торговельній справі він не здобув. На нього чекала інша доля.

1754 р. Мендельсон познайомився з видатним літератором XVIII ст. Готгольдом Ефраїмом Лессінгом. Оскільки і Лессінг, і Мендельсон були палкими прихильниками ідей Просвітництва, їхня зустріч стала початком тривалої творчої співпраці. Вони разом видавали низку журналів, де Мендельсон публікував свої морально-естетичні есеї та літературно-критичні нариси. Завдяки Лессінгові та його зв'язкам із німецькою елітою, Мендельсон привернув увагу вищого світу: його навіть представили оточенню короля Фридриха II Великого. Із середини 1750-х рр. стали виходити перші філософські праці Мендельсона, а вже на початку шістдесятих він здобув славу одного з найшанованіших і найвідоміших німецьких науковців. 1763 р. Пруська академія мистецтв визнала есеї Мендельсона «Про очевидність у метафізичних науках» (*Abhandlung über die Evidenz in der metaphysischen Wissenschaften*) найкращою розробкою філософської теми. Другу премію присудили Імануїлові Канту.

1767 р. Мендельсон опублікував свою найвідомішу працю «Федон, або Про безсмертя душі» (*Phädon, oder über die Unsterblichkeit der Seele*), присвяче-

---

² Саме тому сучасники Мендельсона прозвали його Дессауером.

ну проблемі людини та її взаємин із Богом, де запропонував власний аргумент, чому людська душа безсмертна. В іншій фундаментальній праці 1783 р. «Єрусалим, або Про релігійну владу в юдаїзмі» (*Jerusalem, oder über religiöse Macht und Judentum*) Мендельсон виклав свої погляди на державу й релігію, зокрема християнство та юдаїзм. На його думку, провідними ідеями держави повинні бути віротерпимість, свобода совісті та свобода думки, а відмінності у віровизнанні не мають перешкоджати забезпеченню правової рівності всіх громадян.

Мозеса Мендельсона справедливо вважають ініціатором руху «єврейського Просвітництва», або Гаскалі, а також першим реформатором юдаїзму. Його виступ 1784 р. «Що таке Просвітництво?» (*Was ist Aufklärung?*) дав імпульс дискусії про сутність Просвітництва як такого. Своєю публічною діяльністю Мендельсон істотно зменшив упередження німців щодо євреїв, проторувавши шлях до взаємодії євреїв із європейським світом. Коли Лессінг писав свою п'єсу «Натан мудрий», що стала апологією віротерпимості й людяності, прототипом головного героя був саме Мозес Мендельсон. Ініціювавши реформу юдаїзму, Мендельсон прагнув, щоб єврейське суспільство долучилося до загальноцивілізаційних досягнень, утім — виключно на засадах збереження власної юдейської ідентичності.

Ліа Гокман, не вдаючись до поетапного опису життя і творчості цього видатного мислителя, звертає увагу на унікальність його фігури: Мендельсон був водночас інвалідом (горбанем) і харизматичною особистістю, що здійснила колосальний внесок у філософський і, зокрема, естетичний дискурс Просвітництва. Можна сказати, що у своїй монографії Гокман аналізує випадок своєрідної соціальної метаноїї — переходу від *виключеності* як ізолюваності до *виключності* як винятковості, коли представник маргінальної соціальної групи (єврей, горбань) отримує популярність, любов і визнання сучасників. Справді, як дізнаємось із біографії Мендельсона, у зрілому віці він не тільки став частиною елітарного інтелектуального товариства, але й змусив провідних мислителів Просвітництва фундаментально переоцінити уявлення про красу і благо. В академічній спільноті Мендельсон став визнаним філософським авторитетом. Наприкінці життя, як відзначає авторка, він здобув славу «соціальної та релігійної ікони» (13).

Утім, чому фокусом дослідження Гокман стала саме потворність? Звернімося до етимології. «Потворність» німецькою передається словом *Hässlichkeit*, яке, своєю чергою, має смисловий зв'язок з інфінітивом *hassen* — «ненавидіти». Можна сказати, що потворність має не тільки фізичний чи тілесний, але й *ціннісний* вимір: разом з огидою вона викликає осуд. Це суттєво відрізняє її від некрасивості. Якщо некрасивість — це суто формальна дефініція відсутності краси (на кшталт ніщоти як відсутності буття), то потворність є самостійною якістю. Як відзначає Гокман, у буттєвій ієрархії потворне є «меншим» за простий брак тих чинників, що створюють красу: досконалості, гармонії, симетрії — та водночас воно є «більшим» за деформацію, порушення, дисбаланс і розпад (7). Особливість потворності полягає в тому, що вона є разом і естетичною, й соці-

альною категорією. Уже йшлося про те, що «привабливе» чи «відразливе» — це оцінні судження певного історичного й соціокультурного загалу. Для суспільства XVIII ст., де краса була невід’ємною складовою морального блага, потворне (*hässlich*) означало соціально неприйнятне: вороже, загрозливе, чуже, ненависне. Потворними вважалися як зовнішні фізичні вади, так і маргінальність. Зважаючи на це, Гокман констатує: історично Мозес Мендельсон, горбань і єврей, належав до суспільства, де потворність в усіх своїх значеннях була маркером морального й особистісного виродження.

Доба Мендельсона, друга половина XVIII ст., прикметна тим, що в цей час неабиякої популярності набула фізіогноміка — прогностика характеру людини за рисами обличчя. Фізіогноміка спиралася на постулат, що тілесність виказує внутрішню сутність людини. Величезний попит на портрети, а також уважність до людської зовнішності утверджували доволі специфічну (мало не расистську) антропологію: на основі того, як людина була тілесно оприявнена, оцінювалися її моральність, порядність чи, навпаки, недоброчесність.

Філософське переосмислення краси й потворності, котре здійснив Мозес Мендельсон, перевернуло цей постулат. Мендельсон викрив недолугість розмислів про моральне значення рис обличчя, тілесних форм і розмірів, кольорів шкіри тощо. Заперечуючи ідею про єдність краси та блага (*calocaгатію*), Мендельсон підважив теоретичну послідовність дискурсу, що некритично поєднував зовнішність і моральність. Це розведення етичного, естетичного й соціального аспектів краси й потворності стало істотним аргументом проти політики маргіналізації чи ізоляції людей, проти встановлення расових і суспільних ієрархій. Ба більше, «потворне» єврейство Мендельсона, що не завадило йому стати інтелектуально «прекрасною» особистістю, сприяло дискусії про цінність інакшості: не вписуючись у світоглядні очікування соціокультурної більшості, інакшість не обов’язково є аморальністю.

На думку Гокман, погляди Мендельсона випередили естетику романтизму. У добу романтиків переосмислення понять потворного, відразливого й гидкого зініціювало обговорення питань про істинну цінність схвалення чи осуду; про межі релігійного світогляду, для якого краса є невід’ємною частиною блага; про відповідність зовнішнього вияву внутрішньому змістові тощо. Можна сказати, що естетична категорія потворності відкрила для Гокман своєрідний концептуальний «шлюз» для спектрального аналізу духовної ситуації Просвітництва: властивих йому антропологічних суджень, богословських ідей і уявлень про моральність.

Перший розділ книжки Гокман називається «Моральна естетика: що таке потворність?». У ньому авторка розглядає різноманітні естетичні уявлення про потворність як протилежність краси-блага, характерні для європейської культури XVIII ст. У контексті цих уявлень вона аналізує важливе філософське відкриття Мендельсона — теорію «змішаних почуттів». Щоби пояснити цю теорію, дослідниця наводить приклад із суперечливою реакцією людини, котра споглядає деформовані чи спотворені об’єкти. Ця реакція свідчить про те, що, по-перше,

психікою може оволодівати водночас більше ніж одна емоція, а по-друге, з-поміж душевних порухів, викликаних цим спогляданням, немає якогось одного панівного афекту. На думку Гокман, змішані почуття, які відкрив Мендельсон, позбавляють внутрішнє життя людини однозначної «чорно-білої» інтерпретації. Теорія, яку він висунув, концептуалізує досвід, коли переживаються не просто різні відтінки одного емоційного стану, але амбівалентні та, здавалося б, несумісні почуття. Спираючись на своє естетичне й антропологічне відкриття, Мендельсон уперше показав цінність дисгармонійного й недосконалого.

З погляду історії ідей, думка про неоднозначність людських емоцій не нова для XVIII ст. Ще в п'єсах Шекспіра можна віднайти імпліцитне розуміння того, що людина може одночасно переживати різноманітні чуттєві пориви. Причому, на відміну від звичайних простих почуттів, характерних для повсякденного буття, ці комплексні внутрішні порухи викликають інтенсивніший душевний резонанс. Задоволення від перегляду Шекспірових трагедій поєднує смуток, утіху, захват і співчуття. Утім, саме Мозес Мендельсон проаналізував складність людського психічного життя на прикладі емоційних реакцій, що виникають від споглядання незавершених, потворних і неприємних об'єктів. Він розвинув теорію амбівалентності людських почуттів, яка стала естетичною інновацією XVIII ст.

Другий розділ, «Велич, гламур, потворність: фізичні описи й моральні наслідки», окреслює властиву для XVIII ст. антропологічну категоризацію неєвропейців як негарних істот. У розділі розглянуто популярні теорії про колір шкіри, форми тіла та зріст людини в їхньому зв'язку з кліматом і соціальним середовищем. Авторка також аналізує християнську релігійну доктрину, яка була основним джерелом європейських уявлень про красу й потворність.

У другому розділі Гокман спеціально досліджує вплив філософії Мозеса Мендельсона на формування естетичних поглядів Імануїла Канта. Зокрема, Гокман переконана, що Кант у своїх «Критиках» бере до уваги Мендельсонове поняття потворності, але представляє його як «докритичне» (20). Хоча Кант у своїй антропології й удається до спекуляції щодо національних типів та їхніх фізичних особливостей, він урешті-решт, як і Мендельсон, переглядає зв'язок етичного й естетичного. У «Критиці практичного розуму» (1788 р.) і «Критиці здатності судження» (1790 р.) Кант розводить красу і благо, але пов'язує красу зі свободою волі. Проте суттєво відрізняє погляди Мендельсона від філософії Канта оцінка юдаїзму. Кант не вважає юдаїзм релігійним утіленням етичної раціональності. На його думку, юдаїзм обмежує свободу волі людини, а тому як система етичних принципів не відповідає ідеалу моральної досконалості.

У наступних розділах книжки Ліа Гокман розкриває одну з найпровокативніших тез свого дослідження: не краса створює передумови для розуміння потворності, а потворність є умовою виникнення краси (*the Ugly made Beautiful*). Третій розділ, «Читання облич, читання душ: нова фізіогноміка Йогана Каспара Лафатера», і четвертий розділ, «Потворне створює красиве: значення й зовнішній вигляд Мендельсона», описують вплив особистості Мендельсона на

становлення і трансформацію фізіономіки XVIII ст., а також деталізують особливості художнього виконання його прижиттєвих портретів.

У третьому розділі авторка звертається до фізіогномічних розвідок швейцарського християнського теолога Йогана Каспара Лафатера, котрий прагнув віднайти прямі кореляції між зовнішністю й характером людини. Незважаючи на те що вчені кола XVIII ст. бачили в теорії Лафатера елемент упередженості, він спромігся обґрунтувати її наукову значущість. Ліа Гокман ставить собі питання, як і чому це стало можливим. Дослідниця доводить, що своєю появою фізіогномічні вправи Лафатера завдячують його теологічним спекуляціям. У своїх творах Лафатер неодноразово цитує біблійну фразу: «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою» (Буття 1:26). На його переконання, Бог знає наперед моральнісний потенціал кожної людини й залишає на її обличчі відповідний знак – красиві чи потворні риси (119). Проте, як переконує дослідниця, постать Мендельсона повністю дезавує цей постулат: годі знайти кореляцію між його «негарним» виглядом і «привабливою» яскравою особистістю.

В останньому, четвертому, розділі книги описано дисгармонійне Мендельсонове обличчя, що було інтерпретоване як внутрішньо прекрасне. Цей розділ присвячений «іконографічним» портретам філософа, котрі було написано за його життя. Тут авторка звертає увагу на зображення Мендельсона як типового єврея. На її думку, це зображення викриває тогочасну колізію між сприйняття Мендельсона як людини з «негативною» зовнішністю та з очевидними «позитивними» особистісними якостями.

Зміст і роль Мендельсонового естетичного перевороту, який Ліа Гокман досліджує у своїй книзі, можна узагальнити у двох висновках. По-перше, Мендельсонове поняття потворності розкрило в самому осерді естетики XVIII ст. логічну суперечність, котру не долають ані релігійний дискурс краси та блага, ані фізіогномічні вправи. Хоч естетична парадигма єдності краси та блага утверджує прямий зв'язок між зовнішнім виглядом і внутрішньою цінністю, її концептуальна послідовність руйнується, коли негармонійна фізична форма збігається з позитивним моральним змістом. Сам Мендельсон є прикладом такого співіснування внутрішньої витонченості й зовнішньої незграбності.

По-друге, Мендельсонова категорія потворного відкрила шлях, що дозволяє прояснити важливу філософську ідею піднесеного. Піднесене вивищується над людським досвідом, усталеними судженнями, очікуваннями й переконаннями. Як і потворне, що руйнує зовнішню гармонію, піднесене дисгармонує «космос» людських уявлень. Піднесене неможливо описати в дискурсі єдності краси та блага. Ба більше, опис абсолютно піднесеного, Бога, має виходити за межі естетики. Мендельсонове розуміння Бога як водночас найвищої моральності й піднесеності започаткувало процес деестетизації сфери моральних взаємин.

Загалом книжка *The Ugliness of Moses Mendelssohn. Aesthetics, Religion, and Morality in the Eighteenth Century* є прикладом виваженого філософського дослідження. Вона поєднує як ґрунтовний аналіз естетичних поглядів Мозеса Мен-

дельсона, так і відомості про те, як його постать сприймали сучасники. Окремо варто відзначити розділ про моральну естетику, де здійснено надзвичайно витончену й філософськи переконливу аналітику ідеї піднесеного – важливої складової як Мендельсонового, так і Кантового теоретичного спадку. Кожний розділ книги супроводжує солідна бібліографія; кожне положення, яке висуває авторка, зважене й ретельно аргументоване. При цьому книга Гокман зберігає живий стиль викладу, котрий захоплює з першої сторінки й не відпускає до самого кінця.

Утім, обраний авторкою підхід – «Мозес Мендельсон очима очевидців» – містить низку небезпек. Насамперед, зосередившись на враженнях від постаті Мендельсона, що належать свідкам його життя й діяльності, авторка не приділила належної уваги послідовному викладові Мендельсонової біографії – вочевидь, маючи на думці, що читач уже знає цей матеріал. Обраний підхід також має наслідком певну «стрибковість», із якою сприймається текст: короткі наративи з описами Мендельсона (як-от історія, анекдот, суб'єктивне враження) слідує один за одним, створюючи окремі образи однієї особистості. Цілком імовірно, що авторка використовує метод Вальтера Беньяміна з його ефектом наративної «фотозйомки». Але цей метод неминуче призводить до проблеми: розвідка дещо естетизує, а інколи й фетишизує Мозеса Мендельсона, що суперечить критичній настанові філософського дослідження.

Крім того, незважаючи на витончений філософський аналіз ідеї піднесеного, що вивишується як над красою, так і над потворністю, Гокман обходить увагою важливий талмудичний сюжет про «вихід» (або трансцендування) досконалого Бога у сферу недосконалості («потворності») людини, завдяки чому людина отримує божественні заповіді, Тору, моральні приписи й етичні настанови. Йдеться про те, що мораль не дана досконалий («красивій») істоті, як-от духам і безгрішним ангелам. Натомість вона потрібна неповноцінній («потворній») людині³. Цей сюжет суттєво змінює концептуальну картину дослідження Гокман. Він по-новому розкриває її ключову тезу про зумовленість краси потворністю (*the Ugly made Beautiful*) як про зумовленість моральності людською недосконалістю.

Утім, висловлені зауваження не применшують цінності цього дослідження. Написана зі щирим завзяттям і любов'ю, книга є не тільки творчим і професійним успіхом Лії Гокман, але й інтелектуальним подарунком гуманітарній спільноті. Вона має привернути увагу як спеціалістів із Мендельсонової естетики, так і всіх, хто цікавиться філософією чи юдаїкою.

Лариса Карачевцева

³ Михаил Вогман, «Противоборство с ангелами в иудаизме и гностицизме: к философской интерпретации мотива», *Тирои – труды по иудаике* 14 (2014): 30–43, http://sefer.ru/upload/tirosh14_final_.Pdf.